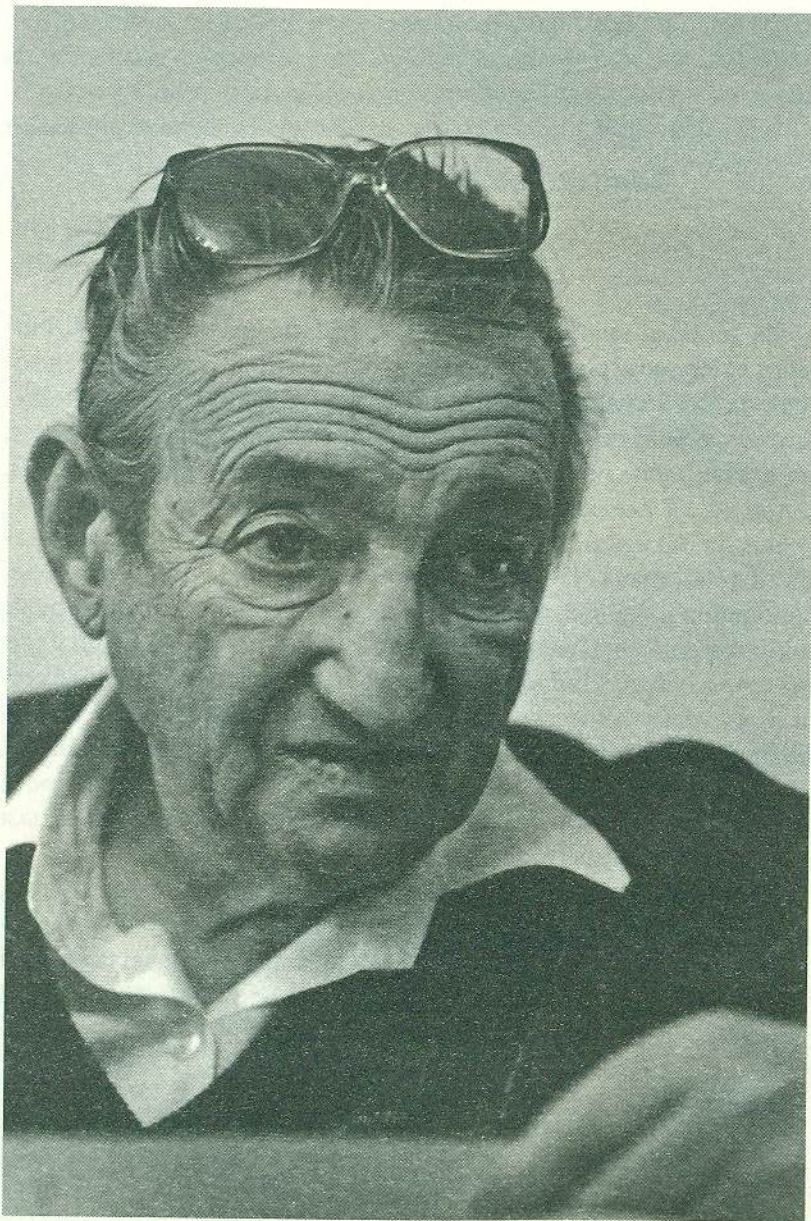

**Що в гетто мало значення? Нічого! Нічого!
Не меліть дурниць!**

Розмова з Марекком Едельманом¹,
*проведена спільно з Влодзімежем Філіпеком для познанського
підпільного квартальника «Час» у 1985 році.*

Ми хотіли б дізнатися: ким ви були до війни? У суспільній свідомості ви фігуруєте як солдат Єврейської бойової організації², як повстанець Варшавського гетто³, але нас цікавить ваша генеалогія, родина. Де ви жили, до яких шкіл ходили? Адже цього ніхто не знає.

А-а-а, ну так, цього ніхто не знає, особливо суд не хоче визнати, але це вже не має жодного значення. Я мешкав у Варшаві.

Ви народились у Варшаві?

Припустімо. Так написано в паперах. Мама була репатріанткою з Росії, батько також, власне, з Білорусі, з Мінська та Гомеля. Я народився у Варшаві. Раніше, під час подорожі, помер мій брат. А якби він залишився живий, то не було б мене. А згодом і мої батьки дуже швидко померли.

Чому ваші батьки залишили Гомель і виїхали з Росії до Польщі?

Я навіть не знаю, що сказати, адже мене тоді ще не було на світі. Не думаю, що це через антикомунізм. Можливо, але не можу сказати.

Може, з політичних причин?

Можливо. Адже тоді всі поляки, які мали польське громадянство, залишали Росію.

А ваші батьки мали польське громадянство?

Мама, здається, ні, але батько мав польське громадянство, і мама, відповідно, також мала право.

Скільки вам було років, коли ви залишилися самі?

Власне, я цього точно і не знаю. Батько помер, коли мені було чотири чи, може, п'ять років – у 1924 або 1926 році, а я народився у 1922-му⁴. Я пам'ятаю, як сидів у нього на колінах, і нічого більше.

А мама?

Мама, здається, померла у 1934 році. І мені тоді було дванадцять, може, тринадцять років. Але точно я не знаю, бо цвинтар, де вона похована, був двічі розбомблений. Вперше у 1939-му, а вдруге – після Варшавського повстання⁵. Там і сліду по її надгробку не залишилося. Коли я у 1939-му здав матуру⁶, то вирішив, що треба піти на могилу мами і сказати про це. І тоді ще залишався слід від її надгробку, але там розширювали вулицю чи щось подібне робили, і вже у 1940-му її могили не було.

Ким був ваш батько?

А це дуже цікава річ, цього ніхто не знав, принаймні, вдома. Тобто, може, хтось і знав, але я був замалий, щоб мені це казати. Мама працювала завгоспом у дитячому шпиталі, йшла на роботу завжди після полудня. А приходила додому о четвертій годині ранку, коли я вже спав, а вдома була тільки Франя.

А хто така була Франя?

Така собі Франя. У мене не було родини. Батьки приїхали з Росії. У мами було дванадцять братів-есерів⁷. Не знаю, чи в 1918-му, чи в якому році, до Гомеля приїхали більшовики і схопили усіх дванадцятьох братів (дідусь саме тому мав так багато

дітей, бо все чекав на дочку). Не смійтеся, бо це дуже важливо. І як тих дванадцять братів схопили та привели під пам'ятник Понятовського⁸, щоб розстріляти, то вона, така *меленькая девочка*, йшла поміж ними. І один російський *чубарик* сказав: «*Девушка, удирай!*». Цих дванадцятьох братів розстріляли, а вона залишилась одна. Здається, після війни об'явилася дружина старшого брата. Її звали Таня, але її вже немає. Хоча, можливо, і є десь, я ні з ким більше з родини не підтримував контактів. Та й як підтримувати, коли всіх дванадцятьох маминих братів-есерів розстріляли під пам'ятником Понятовському в саду Паскевича у Гомелі?.. Як сказав Ленін – будемо провадити політику есерів, але самих есерів посадимо у в'язниці. А коли треба, то замість в'язниць – краще розстріляти, бо у тюрмах треба ще й годувати.

Чи цю есерівську традицію якимось продовжував ваш батько?

Не знаю, не знаю. Я не можу сказати. Мама була звичайною соціалісткою. Керівничкою чи секретаркою якоїсь такої соціалістичної жіночої організації⁹. У ті роки це була велика революційна справа, ніби й легальна, а з іншого боку – жінка, соціалістка, і ще й до всього єврейка.

Тобто ваша мама належала до Польської соціалістичної партії?

Ні. Це був «Бунд»¹⁰. Я пам'ятаю, що вона якимось мене взяла на якесь зібрання, де виступала з промовою. Це було у Варшаві. «Бунд» – це була така соціалістична партія, як ПСП¹¹, яка говорила, що тут буде соціалізм, за якого немає різниці, ким ти є: українцем, білорусом, євреєм чи поляком, що тут буде нормальна країна.

А ваше ставлення до комунізму у тридцятих роках було однозначним?

Звісно. Я був навчений, що комунізм – це звичайна диктатура, що вбиває людей для утримання влади. Я навчений цього з дитинства, і це не моя заслуга, мене мама навчила, сказала якимось

«Мареку, якщо хочеш востаннє в житті побачити соціалізм, їдьмо зі мною до Відня – у 1934 чи 1933 році, не пам'ятаю – це буде останній раз, коли ти побачиш соціалізм». Там була робітнича олімпіада, але я волів поїхати в юнацький табір з друзями і поїхав.

А в яких школах ви навчалися?

Ну, мене з тих шкіл щоразу виганяли.

Розкажіть нам, будь ласка, про це.

Але це сором. Я погано вчився. У мене був туберкульоз, і я дуже пізно пішов до школи, власне, десь із четвертого класу середньої школи. Потім пішов до гімназії. І провчився там років два, у тій першій гімназії. 1 травня не можна було йти на демонстрацію, а я пішов і коли вертався, то зустрів директора і, як чемний хлопчик, вклонився йому. На ранок він покликав мою класну керівницю і сказав: «Я мусив би його вигнати зі школи, бо він ходить на демонстрації, але не зроблю цього, бо він дурний. Якби він мені не вклонився, то я б його і не побачив». Останні два роки я був у школі Товариства купців¹². Мені там було дуже важко, бо це була школа, де панував Національно-Радикальний табір¹³. Цю ж школу відвідував брат Мосдорфа¹⁴. Там було жахливо, в тій школі. Через те, що там били євреїв, її неодноразово закривали. Але суто як навчальний заклад вона була дуже хороша.

Скільки років ви ходили до цієї школи?

Два роки. Від шостого до восьмого класу. В 1939 році я її закінчив.

З того, що ви говорите, я роблю висновок, що ви не отримали жодної релігійної освіти.

Ні, ні. Я з Богом не мав нічого спільного. Одного прошу, щоб Бог захистив мене від друзів, а від ворогів я вже сам оборонюся. Але він не хоче мене захищати навіть від друзів.

Мабуть, ні...

Мій дід був дуже світським, дуже прогресивним. Зрештою, Церква перед війною у Польщі була «чорносотенною»¹⁵. Власне, всі великі антиєврейські¹⁶ та антиукраїнські виступи починалися від костелів. У Варшаві ксьондз Тшецяк¹⁷ мав на Театральній площі свій костел і звідти починав усі погроми. «Не купуй у єврея», «Бий жидів» і так далі. На Новому Світі¹⁸, здається, під час матури, мене побили. Там не можна було пройти, діяла «Фаланга» Національно-Радикального табору, цілі банди, які боялися євреїв з Банкової площі, що били їх дишлами. Після війни їх уже не було. Якщо Новим Світом проходив єврей, це була катастрофа. Я вже детально не пам'ятаю, але це був чи не єдиний раз, коли мене так страшно побили. Втім, скласти матуру мені вдалося. Я нічого не вмів, але склав.

Що було джерелом вашої ідентичності? Що вами керувало?

Я не знаю, що це означає. Ви так розумно говорите.

Чому ви не стали сіоністом¹⁹?

Усе дуже просто, адже людина виховується в якомусь домі. Мама вважала і мене так виховала, що тут мені буде добре, що всі люди рівні, добрі й таке інше. А сіонізм – це загалом програна справа. І тоді, й зараз.

Чи могли б ви цю тезу розвинути?

Я не говорю про ідеологію. Не кажу, чи можна повернутися до того, що було дві тисячі років тому, бо це неможливо. У морі ста мільйонів арабів не можна створити державу, яка б їм протистояла, бо тих євреїв не тепер, то в четвер так само виріжуть, як вирізав їх Гітлер. Я не кажу, що прямо сьогодні, але араби навчатися стріляти так само добре. Вони набагато більший народ. Це суто політична справа. Араби кажуть: «Ну, добре, чому тут має бути держава Ізраїль, адже це німці вбивали євреїв, то чому вони не в Мюнхені, чому три мільйони євреїв не живуть під Ганновером? Нехай німці за це і платять». І це правда. Так само кажуть, що Західні землі – польські. Люди! Сімсот років там жили німці. Чи Київ сьогодні польський, хоч колись Польща ним і володіла?

Проте держава Ізраїль зрештою постала й існує.

Ну, росіяни зробили євреям політичну державу. Потім євреї обдурили росіян і подалися до американців, але так чи сяк вони будуть знищені. Тримільйонна держава у морі ста мільйонів арабів не може існувати. Немає жодного шансу. Будуть так само вирізані й відсунуті до моря. Америка доти даватиме їм літаки, доки матиме там свої авіаносці. Нехай американці домовляться не з Мубараком²⁰, а з якоюсь іншою фракцією, тоді й говоритимуть з тими трьома мільйонами людей. Держава Ізраїль є чисто політичною справою. Спочатку росіяни хотіли викинути звідти англійців. Потім американці хотіли прогнати звідти англійців і прогнали. І зараз мають там свій причілок. Звісно, єдина скеля, яка так довго тримається – це Гібралтар, але це скеля. Немає великих шансів на те, що єврейська держава на Близькому Сході існуватиме.

Але ця держава існує вже сорок років, і кожна держава існує в певних балансах політичних сил. Чи такими самими аргументами ви оперували в 1939 році зі своїми приятелями-сіоністами?

Я не міг оперувати такими ж аргументами, бо тепер маю інший досвід. Але суть була та сама. Було три з половиною мільйони євреїв у Польщі, з яких три мільйони хотіли жити тут, заробляти, працювати. Але було сорок чи п'ятдесят тисяч людей, які були містиками та хотіли їхати до Ізраїлю. Сіонізм був відмовою від діаспори. Це був маргінальний політичний рух. Приречений бути маргінальним через свою непрактичність, він не мав жодних шансів. Адже ці п'ятдесят тисяч євреїв були краплею в морі. Це була містично-релігійна і націоналістична справа. А вже після війни релігійність євреїв і єврейський містицизм зникли. Вже під час війни зникли: релігійність, містицизм, віра. Бог від них відвернувся, і вони відвернулися від Бога. «Поцілуй мене в дупу!», – сказали вони Богу.

Що було важливим у гетто?

Нічого! Нічого! Не меліть дурниць. Вам здається, ніби те, що ви бачите в кіно, це правда.

Чи пам'ятаєте ви хасидів²¹ у гетто?

Так, звичайно, їх було дуже багато, але вже у 1941-му це все зникло. Єдиний громадський рух, який не лишив по собі сліду, який лишив тільки відчинені синагоги. Ці віруючі євреї полишили всі свої святі книги та вийшли звідти. 1939 року я жив на Дзельній, а напроти були такі євреї, які звалися «Tojte Chasidim»²². Вони були зі Сходу, їхній рабин помер, а вони були його послідовниками. Така стійка, погідна, українська, містична група. За три місяці їх уже не було, вони залишили все відчиненим, і все зникло. Все, що лишилося по євреях, німці забрали зі спалених будинків та вивезли до Праги²³. Цей рух припинив існування. Нічого не залишилось. Господь Бог їх підвів. Він карав їх ні за що. І через це вони відвернулися від Бога; поголили бороди, зняли халати, повиходили із синагог. Сказати зараз таке в Польщі – це страшна річ. Усе через цей політичний католицизм, який тут розвинувся; сьогодні кожен вірить у Господа Бога на зло червоним. Люди ходять до костелу, роблять вигляд, але, між нами кажучи, Польща ніколи не була занадто релігійною країною. Церква завжди була політичною, завжди була з державою. Такою ж самою була ця єврейська релігія – політичною. Якщо Господь Бог відвернеться від поляків, якщо тут у костелах почнуть різанину, не те щоб кийками бити, це дрібниці, але якщо тисяч сто перед костелом знищать газом, то побачите, що стане порожньо в костелах і залишаться тільки хорутви. Так було й у гетто. Релігія відійшла...

Ця вся маячня, яку розповідають, що коли почалося повстання, то євреї молилися, це все гарні літературні анекдоти. Бо людей убивали ні за що. Ти йшов вулицею, був темний, сивий, і тебе вбивали. Як така людина може вірити в Бога? Він нічого поганого не зробив. Він навіть хотів тому німцеві черевики вичистити чи ще що-небудь таке. Він нахилився, а той його застрелив. А ви що? Христос каже вбити двадцять мільйонів поляків – і всі поляки віритимуть у нього?